

AKADÉMIA KLASICKEJ EKONÓMIE 2011

Udržateľné dôchodkové systémy a základné princípy ekonómie

„Sociálny štát v západnej Európe a severnej Amerike sľuboval príliš štedré sociálne dávky, bezplatnú zdravotnú starostlivosť a dôchodky. Tieto sociálne dávky už spôsobili neudržateľný deficit v mnohých západoeurópskych krajinách. V každej krajine tento problém ešte zhoršuje demografická situácia. „Domorodí“ Západoeurópania majú takú nízku mieru pôrodnosti, že ani nereprodukovujú svoju populáciu. A tak, ako populácia starne, menej pracujúcich bude podporovať viac dôchodcov. Pokiaľ sa niečo nepodnikne, každý zo západoeurópskych sociálnych štátov skôr či neskôr zbankrotuje.“¹

Demografické výzvy

Dôchodkové systémy na celom svete čelia dvom veľkým demografickým výzvam. Prvou je zvyšujúci sa priemerný vek dožitia, čo ústi do postupného predlžovania priemernej dĺžky poberania penzií ľuďmi v poproduktívnom veku. Druhou výzvou je trvalé znižovanie pôrodnosti.

Na súčasný dôchodkový systém tento vývoj ešte nemá mimoriadne negatívny vplyv. Detí je síce už málo, ale dôchodcov ešte stále nie je veľmi veľa. Ale takmer všetky prognózy vývoja, ktoré boli publikované v posledných rokoch, sa zhodujú v jednom. Ak neurobíme niečo, čo by tento nepriaznivý vývoj zvrátilo, tak sa sociálne systémy, postavené na Bismarckových princípoch, budú jeden za druhým rúcať.

Posledná správa Európskej komisie z roku 2008 potvrdzuje, že všetky členské krajiny EÚ budú čeliť podstatným demografickým zmenám v období najbližších 30 až 50 rokov s následným negatívnym vplyvom na systémy dôchodkového a zdravotného zabezpečenia. Slovensko patrí medzi krajiny, v ktorých budú demografické zmeny jedny z najväčších. V roku 2060 bude na jedného obyvateľa v poproduktívnom veku (nad 65) pripadať len 1,5 obyvateľa vo veku 15-64 rokov, kým v roku 2010 to boli približne šiesti.²

Ak sa nad touto predpoveďou zamyslíme, každému musí byť jasné, aký to na nás môže mať v budúcnosti dopad. Buď budeme v súčasnom systéme my a naše deti platiť štvornásobne vyššie sociálne odvody, alebo pri rovnakých odvodoch budeme poberať štvrtinové dôchodky.

Dôchodky na Slovensku

Dôchodkový systém fungujúci v súčasnosti na Slovensku je organizovaný štátom a je postavený na troch pilieroch. Prvým je povinný, priebežne financovaný pilier. Druhým je kapitalizačný pilier. Tretím pilierom je dobrovoľné doplnkové dôchodkové sporenie.

Od roku 2005, keď bol zavedený druhý kapitalizačný pilier, fungujú u nás prakticky dva samostatné povinné dôchodkové systémy. Prvým je priebežný (garantovaný štátom), druhým dvojpilierový dôchodkový systém, ktorý je kombináciou priebežného systému (dôchodkového „poistenia“) a starobného dôchodkového sporenia. Súčasná výška sadzieb odvodov „poistného“ do týchto systémov je 28,75% z hrubej mzdy zamestnanca.

¹ Charles Murray, Sociálny štát ničí sám seba http://www.institute.sk/article.php?3451&ezin_lang=en

² Analýza dlhodobej udržateľnosti dôchodkového systému https://lt.justice.gov.sk/Attachment/DOCHODKY_V2_20110119anal%C3%BDza.pdf?instEID=-1&attEID=31235&docEID=153661&matEID=3544&langEID=1&tStamp=20110131090203293

Skúsme sa na tento dôchodkový systém pozrieť cez niektoré zo základných princípov ekonómie. Aby sme tieto úvahy pochopili, nemusíme mať žiadne hlboké ekonomické znalosti. V podstate si vystačíme so zdravým sedliackym rozumom.

Priebežný dôchodkový systém má oproti iným systémom jednu obrovskú výhodu. V súčasných menových systémoch, keď sa vďaka inflácii každoročne znižuje hodnota peňazí a tým aj kúpna sila úspor (množstvo tovarov a služieb, ktoré si za svoje úspory človek môže kúpiť) ľudí, sa v priebežnom systéme peniaze spotrebujú krátko po tom, ako do systému prídu. Nedochoádza tu k takzvaným inflačným stratám. Ekonomicky aktívni ľudia odovzdávajú časť svojich zarobených peňazí štátu a ten ich hneď rozdá terajším dôchodcom. Prakticky to znamená, že každé euro, ktoré do systému príde, má rovnakú hodnotu aj vo chvíli, keď zo systému odchádza.

Nevýhod je však podstatne viac. Prvou z nich je negovanie hneď dvoch základných ekonomických princípov. Princípu dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca a princípu vlastníctva a legitímneho vlastníckeho práva. Štát rozhoduje o tom, v akom veku ľudia majú ísť do dôchodku, namiesto toho, aby sa každý mohol slobodne rozhodnúť, kedy prestane pracovať. Štát obmedzuje vlastnícke právo svojich občanov k finančným prostriedkom, ktoré získali svojou prácou a núti ich, aby mu časť svojich príjmov formou odvodov a akéhosi „poistenia“ odovzdávali. Štát určuje, aká veľká má byť suma o ktorú nás ozbija, aká bude maximálna a minimálna výška dôchodkov. A tak ďalej.

Jednotlivec v okamihu vynúteného (rozumej nedobrovoľného) odovzdania svojich peňazí štátu o tieto zdroje nenávratne prichádza. Od štátu za ne dostáva prísľub, že sa o neho v jeho starobe postará. Týmto sa človek stáva závislým na cudzích zdrojoch, cudzích rozhodnutiach, demografickom vývoji a mnohých ďalších externých faktoroch, ktoré sám nedokáže ovplyvniť.³ S tým súvisí aj skutočnosť, že štát takýmto spôsobom motivuje skupiny s vyššími príjmami do systému neprispievať, alebo svoje príspevky minimalizovať.

Druhou veľkou nevýhodou súčasného priebežného systému je, že sa stáva jednou z príčin nepriaznivého demografického vývoja a tým aj postupným likvidátorom samého seba. Striedajúce sa vládnuce skupiny politikov, ich populistické vyhlásenia a sľuby smerujúce k jedinému cieľu, aby im občania umožnili vládnuť a kraďnúť aj v ďalšom volebnom období, vedú bežných ľudí k pasivite a vytvárajú v nich stále silnejšie požiadavky, ústiace až do nárokov, na rôzne formy štátnej pomoci. Výsledkom je prehlbujúci sa nedostatok verejných zdrojov, čo zas vytvára tlaky na zvyšovanie odvodov a daní a na ďalšie zadlžovanie sa štátu a prenášanie týchto záväzkov na budúce generácie. Namiesto zodpovednosti jednotlivca za seba a za svoju rodinu sa ľudia spoliehajú na stále viac deravú štátnu záchrannú sieť.

Uvediem jeden príklad tohto systémového kanibalizmu. Zamestnanec, ktorý namiesto vlastného blahobytu počas svojho života vychoval veľa detí, a tým prispel k tvorbe zdrojov pre budúcich dôchodcov, má nárok na rovnakú penziu ako jeho bezdetný kolega, ktorý si v oveľa väčšej miere užíval zarobené peniaze. Toto je jeden z príkladov, ako štát nastavením systému motivuje ľudí mať málo detí. Alebo zostať bez detí a investovať do „užitočnejších“ vecí. To však znamená menej prispievateľov do systému, menej zdrojov pripadajúcich na jedného dôchodcu a tým aj vyššie odvody a nižšie dôchodky.

³ Peter Gonda: Nevyhnutnosť a možnosti zásadnej zmeny dôchodkového systému, Konzervatívny klub „Možnosti dôchodkovej reformy na Slovensku“, Bratislava 11.4.2002

Nemali by sme však zabudnúť na skutočnosť, že dôchodky sú len jednou súčasťou komplexnejšieho sociálneho systému, pri ktorom do popredia vystupuje zdravotníctvo, zdeformované ešte viac než samotný dôchodkový systém. A to nemusíme hovoriť o nezmyselnosti a zložitosti rôznych sociálnych dávok, ktoré ľudí motivujú k pasivite a vytvárajú v nich ďalšie a ďalšie pocity nárokovateľnosti.

Aká je ale alternatíva k priebežnému dôchodkovému systému? Slovenskí politici prišli v roku 2005 s druhým pilierom, určitou formou vlastného sporenia si na dôchodok. Tento kapitalizačný pilier má bez pochybností niekoľko veľkých výhod. Prvou je, že finančné prostriedky jednotlivci neodovzdávajú štátu, ale zostávajú v ich vlastníctve. Za ne si môžu po dovŕšení penzijného veku v životnej poisťovni zakúpiť doživotnú anuitu, prípadne časť tejto sumy vybrať a použiť na iné účely. Ďalšou výhodou je fakt, že každý človek sa môže dobrovoľne rozhodnúť, či do druhého piliera vstúpi alebo nevstúpi, môže si vybrať správcovskú spoločnosť a spôsob investovania v niektorom z fondov tejto spoločnosti.

Pozrime sa však na sporenie si na dôchodok v druhom pilieri z opačnej strany. Veľkou nevýhodou je stále vyššia neistota v globálnom svete a s tým spojená neistota na finančných trhoch. Štátne dlhopisy považované za pomerne bezpečnú investíciu sa stávajú vďaka prepuknutiu dlhovej krízy oveľa rizikovejšou záležitosťou.

Aj manipulácie so svetovými menami na úrovni centrálnych bánk, úradnícke diktovanie ceny peňazí, nekompetentné štátne zásahy, nalievanie ďalších a ďalších peňazí do ekonomiky ako aj stále vyššia miera prepojenia a globalizácie spôsobujú čoraz silnejšie turbulencie na finančných aj komoditných trhoch. Nafukovanie a praskanie rôznych ekonomických bublín začína byť stále častejším sprievodným javom súčasného diania vo svetovej ekonomike. Výsledkom týchto aktivít je trvalé znižovanie kúpnej sily peňazí. A najhoršie je, že dôchodcovské správcovské spoločnosti v tomto prostredí nie sú schopné zhodnocovať úspory svojich klientov, dokonca im ani nedokážu kompenzovať straty spôsobené infláciou. Preto sa netreba čudovať, že po štyridsaťročnom sporení si na dôchodok budeme mať na svojom účte v dešeske financie, z ktorých sa nám časom vyparila viac ako polovica ich hodnoty.

Ale kde a ako hľadať riešenie, ktoré bude fungovať dlhodobo, nevytvorí hromadu dlhov pre naše deti a vnukov (ako to urobili grécki otcovia a dedovia svojim potomkom) a zároveň nám totálne nezruinuje súčasnosť? Ako nájsť takú nízku úroveň solidarity, ktorá bude silno motivovať ľudí, aby sa na ňu nechceli spoliehať, ktorá však zabezpečí základné prežitie tých, ktorí ju naozaj potrebujú? Aby solidarita získala späť svoj skutočný význam, bola poskytovaná na základe dobrovoľnosti a nebola len iným pomenovaním pre súčasné sociálne príživníctvo.

Iný sociálny systém

Skúsme si predstaviť, že existuje taký sociálny systém, ktorý je postavený na princípoch slobody a dobrovoľnosti. Systém nastavený tak, že ľudí namiesto príkazov a zákazov správnym spôsobom motivuje. Postavený na princípe zainteresovania človeka na jeho vlastnom živote a na živote jemu blízkych ľudí. Systém, ktorý v prípade núdze pomôže slabým ale súčasne bude odmeňovať všetkých, ktorí sú aktívni a do neho prispievajú. Skutočne spravodlivý, efektívny a hlavne finančne dlhodobo udržateľný systém.

Prvý pilier: „Tri groše“

Ak by mali byť splnené vyššie uvedené podmienky, náš nový sociálny systém by mal byť v maximálnej možnej miere oddelený od politiky a štátu. Základom by mohla byť najbližšia alebo širšia rodina, prípadne iné menšie dobrovoľné spoločenstvo ľudí. Tak ako kedysi. Ako o tom písal Pavol Dobšinský v rozprávke O troch grošoch. A nie zdeformovaný štátny sociálny kôš, do ktorého všetci prispievajú a štát rozhoduje, koľko si z koša nechá a koľko komu rozdá.

Predstavme si, že by sa nová vláda nebála straty priazne voličov a začala by robiť skutočné reformy. Keby všetci občania dostali možnosť dobrovoľne sa rozhodnúť, či sa budú ďalej spoliehať na štát a zostanú v doterajšom štátnom sociálnom systéme, alebo z neho odídu, nebudú do neho prispievať a postarajú sa nielen o svoje deti, ale aj o svojich rodičov a starých rodičov, ktorí sú už na dôchodku. A o pár rokov, keď už nebudú vládať pracovať, sa o nich postarajú deti, ktoré vychovali. Každý by sa mohol rozhodnúť sám za seba a svoju rodinu. Presne v súlade s ekonomickými princípmi slobody, vlastného záujmu a súkromného vlastníctva.

Takýmto spôsobom by na Slovensku paralelne fungovali dva konkurenčné sociálne systémy. Štátny a rodinný. Veľmi rád by som videl štatistiky týchto dvoch konkurenčných systémov po desiatich rokoch ich fungovania. Ktovie koľko percent politikov a voličov ľavicových politických strán by zostalo v živoriacom štátnom systéme.

V momente spustenia rodinného alebo komunitného sociálneho systému by sa automaticky začal zlepšovať aj demografický vývoj. Už o rok by sa odštartovalo zvyšovanie pôrodnosti aj v skupinách ľudí, ktorí k svojmu životu a budúcnosti pristupujú naozaj zodpovedne. Aby sa v ich starobe o nich mal kto postarať. Aby sa nemuseli spoliehať na dobrovoľnú súkromnú alebo štátnu sociálnu pomoc. Konečne by tu bolo niečo, prečo sa oplatí mať viac detí. A štátny sociálny systém by si musel vystačiť so zdrojmi, ktoré dostane od ľudí, ktorí v ňom zostanú.

Takto by mohol vyzerat' fungujúci priebežný model sociálneho systému, ktorý bude stáť pevne na slobodnom rozhodovaní jednotlivcov, osobnej zodpovednosti a rešpektovaní súkromného vlastníctva. Finančné zdroje, ktoré rodina vytvorí, alebo iným spôsobom získa, môžu byť jej členmi použité alebo investované takým spôsobom, akým sama uzná za vhodné. Samozrejme s plnou mierou zodpovednosti za svoje rozhodnutia.

Popri tomto priebežnom systéme by mohli existovať aj ďalšie piliere rodinného (alebo skupinového) sociálneho systému postavené na princípoch sporenia, investovania alebo komerčného poistenia. Mohli by byť doplnkom alebo aj alternatívou tohto systému. Pre ilustráciu uvediem pár návrhov, ktoré by snáď mohli inšpirovať ekonómov a politikov (nielen) na Slovensku.

Druhý pilier: Osobný sociálny účet občana

Druhým pilierom nového sociálneho systému by mohol byť osobný sociálny účet občana. Zdrojom finančných prostriedkov by boli povinné (v prechodnom období, neskôr dobrovoľné) finančné príspevky vo forme jedného sociálneho odvodu zo všetkých príjmov občana.

Občan by svojim odvodom prispieval nielen na svoj osobný sociálny účet, ale aj na osobné účty jemu blízkych ľudí (deti, rodičia, manžel/manželka, partner). Celkové percento odvodu by malo byť nižšie pre mladých ľudí, s pribúdajúcim vekom by sa postupne zvyšovalo. Tento spôsob postupného zvyšovania percenta odvodu rieši tri problémy.

Prvým je skutočnosť, že podstatnú časť reálne potrebnej zdravotnej starostlivosti ľudia čerpajú v posledných rokoch života (čím je človek starší, tým viac chorľavie). Druhým problémom je inflácia, ktorá je v prípade dôchodkov zanedbateľná pri vyššie popísanom priebežnom systéme (prvý pilier). Pri sporení si na vlastný dôchodok je však vplyv inflácie na výšku úspor (ich znehodnocovanie) veľmi veľký. Tisíc euro má napríklad pri štvorpercentnej inflácii po štyridsiatich rokoch hodnotu len dvesto euro (20%), po desiatich rokoch je hodnota uloženej tisícky šesťstosedemdesiat euro. Preto je pre občana výhodnejšie, ak si na svoj osobný sociálny (to znamená aj dôchodkový) účet odkladá menej peňazí v mladosti a viac v staršom veku. Tretím je fakt, že ľudia v mladšom veku sa osamostatňujú, zakladajú si rodiny, zabezpečujú bývanie. Tieto aktivity sú finančne pomerne náročné, preto je vhodné im v tomto životnom období ponechať k dispozícii viac zarobených peňazí.

Finančné zdroje, ktoré by sa postupne akumulovali na osobnom sociálnom účte občana by boli určené na financovanie bežnej zdravotnej starostlivosti, na podporu preklenutia období pri dočasnej strate príjmu (práceneschopnosť, strata zamestnania a pod.) a zabezpečenie vyššej kvality života svojich rodičov a neskôr aj svojej po odchode do dôchodku.

Občan, vlastník osobného sociálneho účtu, by sa sám slobodne rozhodoval kedy odíde do dôchodku. V prípade, že by na osobnom sociálnom účte nemal dostatok finančných prostriedkov na predpokladanú dobu dožitia, ani by nemal deti ktoré by sa o neho postarali v prvom pilieri a existovala by reálna hrozba že bude odkázaný na sociálnu záchranú sieť (5. pilier), vek jeho odchodu do dôchodku by mohol byť zhodný s aktuálnym očakávaným vekom dožitia.

Finančné zdroje na osobnom sociálnom účte by boli vlastníctvom občana a predmetom dedičstva. Tento pilier by bol plne v súlade s princípom dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca (rozhodnem sa kedy odídem do dôchodku, či a komu budem prispievať na ich osobné účty) a princípom vlastníctva a rešpektovania vlastníckych práv (peniaze si odkladám na svoj vlastný sociálny účet a rozhodujem akým spôsobom ich použijem). Platí tu aj princíp ľudských interakcií (prispievam aj svojim blízkym, rodičom, deťom a adresne ďalším ľuďom, ktorých poznám).

Aj v tomto systéme sa rozprávka O troch grošoch vracia k svojej podstate. Podobne ako v priebežnom rodinnom systéme ľudia pomáhajú v starobe svojim rodičom a investujú do svojich detí. A im v starobe budú pomáhať ich deti, ktoré budú investovať do svojich potomkov. Nie štát a nie naše peniaze pre cudzích ľudí!

Aj tento model by mohol naštartovať zvyšovanie pôrodnosti. Každý by sa mohol slobodne rozhodnúť, koľko detí bude mať a vychovávať. A toľko produktívnych ľudí mu bude prispievať, keď bude na to odkázaný. Ak sa človek rozhodne deti nemať, môže investovať do iných aktív. Ale v starobe sa bude musieť spoľahnúť na vlastné sily a naakumulované zdroje. Samozrejme ak nechce padnúť do sociálnej siete, ktorá môže byť o pár desiatok rokov zavesená nebezpečne nízko.

A tí, ktorí by na svojom osobnom sociálnom účte nemali z akéhokoľvek dôvodu žiadne finančné prostriedky (neprispieli by do neho, vyčerpali ho), padli by do záchranej sociálnej siete (štátnej alebo dobrovoľnej).

Tretí pilier: Dobrovoľné sociálne poistenie občana

Zdrojom prostriedkov pre tretí pilier sociálneho systému by bolo dobrovoľné štátne alebo komerčné sociálne poistenie, ktoré by krylo riziká náhodných životných situácií (vážna choroba, nutnosť drahejšej liečby, úraz), prípadne by mohlo zabezpečovať nadštandardné riešenia nepriaznivých životných situácií.

Výška poistného by nezávisela od príjmu občana. Bola by závislá od rozsahu poistených rizík, ktoré budú v rámci poistného vzťahu kryté, výšky kompenzácie, miery spoluúčasti poistenca na úhrade nákladov a od posúdenia rôznych vplyvov (rizikových faktorov ako napríklad fajčenie alebo rizikové aktivity) zvyšujúcich alebo znižujúcich pravdepodobnosť vzniku poistnej udalosti.

V prípade, že by mal občan na svojom osobnom sociálnom účte (pozri prvý pilier) dostatočne vysoký objem finančných prostriedkov, mohol by uhrádzať poistenie zo svojho sociálneho účtu.

Poisťovňa (komerčná alebo štátna) by financovala poistencovi finančne náročnú zdravotnú starostlivosť až do výšky dohodnutého poistného krytia (operácie, onkologická liečba, liečba v zahraničí a pod.). Okrem toho by poisťovňa mohla poskytnúť poistenému občanovi finančné plnenie aj v prípade vzniku inej poistnej udalosti, ktorá bude zahrnutá do predmetu zmluvy o sociálnom poistení.

Aj tento pilier by bol v súlade so základnými ekonomickými princípmi. Sociálne poistenie by bolo dobrovoľné a na trhu by ho mohli ponúkať nielen štátne, ale aj komerčné poisťovne.

Štvrtý pilier: Dobrovoľné investovanie a sporenie

Zdrojom pre štvrtý pilier sociálneho systému by boli voľné finančné zdroje občana. Občan by mal mať právo dobrovoľne rozhodnúť o tom, čo urobí so svojimi voľnými finančnými prostriedkami. Môže ich minúť na drahšie jedlo v reštaurácii, luxusnejšiu dovolenku, krajšie šaty a topánky, novšiu elektroniku alebo tieto peniaze slobodne investovať do čohokoľvek.

Mohlo by to byť napríklad do vlastného a kvalitnejšieho bývania (vlastný byt, zateplenie domu a podobne), do vlastného vzdelania a vzdelania svojich detí a vnukov, rýchlejšieho splatenia hypotéky a úverov, založenie a rozbeh vlastného podnikania, nákup akcií, podielov v spoločnostiach, podielov vo fondoch, nákupu drahých kovov, predmetov trvalej hodnoty, nehnuteľností a pod. Okrem toho môže peniaze dobrovoľne ukladať na svoje osobné účty v stavebných sporiteľniach, DSS, DDS a pod, na vkladnú knižku, účet v banke alebo do pančuchy v skrini. Ľudia, ktorí obľubujú adrenalín, môžu svoje prostriedky odovzdať nebankovým finančným subjektom sľubujúcim vysoké výnosy. A to všetko s využívaním príslušných výhod a so znášaním všetkých rizík súvisiacich s tým ktorým spôsobom investovania.

Aj tu je jasný súlad s viacerými základnými ekonomickými princípmi. Možností na investovanie je prakticky nekonečne veľa. Konkurencia a trh, hodnota a náklady obetovanej

príležitosti, vlastníctvo, dobrovoľnosť, maximalizácia úžitku, akceptovanie a postupovanie rizika...

Piaty pilier: Záchranná sociálna sieť

Zdrojom pre záchrannú sociálnu sieť by mohol byť štátny rozpočet (daňové príjmy) a dobrovoľné príspevky občanov, firiem, prípadne zbierky charitatívnych organizácií.

Záchranná sociálna sieť by poskytovala sociálne životné minimum pre občanov, ktorí nemajú alebo stratili schopnosť zabezpečiť si príjem potrebný na prežitie iným spôsobom a nemajú žiadne zdroje v prvých štyroch pilieroch sociálneho systému.

Záchranná sociálna sieť by financovala aj základnú nízkonákladovú zdravotnú starostlivosť občanov, ktorí nemajú finančné prostriedky na svojich osobných sociálnych účtoch.

Ako na to?

Politici fungujúci v štvorročných cykloch veľmi ťažko nájdú dostatok odvahy, aby navrhli a presadili zmeny, o ktorých väčšina súčasných ekonómov tvrdí že sú nevyhnutné. Rozdiely sú hlavne v prístupe „ako na to“. Ak by sa však výkonnú moc podarilo preniesť z politikov na odborníkov s odvahou, dostatočnými schopnosťami a praktickými skúsenosťami, verím že by bolo možné presadiť pravidlá, z ktorých by profitovala celá spoločnosť. Pravidlá, ktoré by boli v súlade so základnými princípmi ekonómie, hlavne však s princípom slobody, dobrovoľného rozhodovania s konania jednotlivca, jeho a zodpovednosti za svoje konanie, v neposlednom rade aj s princípom vlastníctva a rešpektovania vlastníckych práv. Potom by sme naozaj mohli hovoriť o slobodnej spoločnosti. A medzi nimi by si možno našlo svoje miesto aj pár myšlienok, ktoré boli opísané v tomto článku.

Literatúra

Charles Murray: *Sociálny štát ničí sám seba*

http://www.institute.sk/article.php?3451&ezin_lang=en

Analýza dlhodobej udržateľnosti dôchodkového systému

https://lt.justice.gov.sk/Attachment/DOCHODKY_V2_20110119anal%C3%BDza.pdf?instEID=-1&attEID=31235&docEID=153661&matEID=3544&langEID=1&tStamp=20110131090203293

Peter Gonda: Nevyhnutnosť a možnosti zásadnej zmeny dôchodkového systému, Konzervatívny klub "Možnosti dôchodkovej reformy na Slovensku", Bratislava 11.4.2002

Alexander Vengrin: Iný návrh sociálneho systému <http://vengrin.blogspot.com/2011/04/iny-navrh-noveho-socialneho-systemu.html>

Gonda, Peter: Akadémia klasickej ekonómie, pracovné poznámky k 1. semináru (január 2010)

Smith, Adam: *Teória morálnych pohnútok* ([1759] 2005)

Heyne, Paul: *Ekonomický styl myšlení*. <http://www.libinst.cz/etexts/heyne.pdf>